

Balázsi Károly

Hemingway – Baktay – Kós, avagy olvasni jó

1.

Ha esernyő és varrógép találkozhat a boncasztalon,¹ miért ne férne meg békeességben Ernest Hemingway, Baktay Ervin és Kós Károly olvasólámpám szelíd fénykörében? Úgy adódott, hogy a fonyódi bolhapiacra szerény befektetéssel jutottam három erős könyvhöz. Így aztán egy bikaviadalról szóló szakszerű munkával, egy kasmíri útikönyvvel és a Varjú nemzetséggel a hónom alatt ballagtam szállásomra a szemerkélő esőben. Mivel a felhők kitartóan vonulástak az állítólag mindig napfényes pannon dombok felett, néhány nap alatt végeztem a három opusszal. A hosszabb, rövidebb álomperiódusokkal megszakított műélvezetet így mindenek előtt a bádogtetőn kopogó eső monoton dobolása kötötte össze.²

2.

A *Halál délután* különleges helyet foglal el Hemingway életművében.³ A közép-amerikai préri vidékről jött, s az „elveszett nemzedékhez”⁴ sorolt író igazi fenegyerekként szerzett magának nevet mindkét kontinensen. A csavargó (hobó) életformába belekóstolt kamaszévek után ifjúsága javát Párizsban, az osztrák Alpokban, a görög, török forrongásokban, no meg az első világháború európai hadszínterein töltötte különböző amerikai lapok tudósítójaként.⁵ Itt szerezte azokat a szörnyűséges, gyönyörűséges és gyönyörűségeken szörnyűséges élményeket, amelyektől élete végéig nem tudott és nem akart szabadulni. Miközben a *halál és szerelem* ősi és mindig új élményeit szívta magába zsibbadásig, a *vörös és fekete* izzó színeit keverte nagy lendülettel írói palettáján – mondhatnánk közhelyesen-tanárosan. De az igazság voltaképpen az, hogy Hemingway bárhol és bármikor megtalálta-megkereste az életveszélyes helyzeteket, élte, élvezte az egyensúlyozást, lélegzetelállítóan billegve a halál peremén. Paradox módon súlyos harctéri sebesülése teremtette meg e dinamikus egyensúly élményalapját, amely – feltehetőleg – apja öngyilkosságának soha fel nem dolgozott traumájával egészült ki. Lehet, hogy mindez önkényes, lélektani kombináció csupán, annyi azonban bizonyos, hogy a világháborúk, a görög, török forradalmak és a spanyol polgárháború békebeli szüneteiben afrikai vadászatokon, viharos szerelmi ügyekben, gleccsersíelés közben, kényszeres utazásokban, brutális ivászatokban, no meg a véres bikaviadalokon találjuk hősünket. De vadászott német tengeralattjárókra is az atlanti vizeken, némileg átalakítva tengeri jachtját, ott volt a normandiai partraszállás pergőtüzében és szabadcsapatával elsőként hatolt be Párizsba a szövetséges harci alakulatok közül. Ott, hogy-hogy nem, mindjárt a Ritz szálló bár helyiségébe fészkeltek be magukat, miközben a városban ádáz harc dúlt. Egy szó, mint száz, eszelősen nyughatatlan és vakmerően eredeti fickó volt.

1 tudomány és társadalom

A könyv abban az életrésztében született, amelyről három évvel később a *Kilimandzsáró havában* ír brutális őszinteséggel.⁶ Második házasságában egy tehetséges, léha és kalandkedvelő nővel él.⁷ Utazgatnak, szafarin élvezkednek, sokat isznak, sokat szerelmeskednek, élnek a gazdagok fantáziátlan és terméketlen életét. Már dolgozik a bikaviadók különös világáról szóló könyvében, amikor meghal gyermekkori – s talán élete egyetlen – bálványja, csodált és szemérmesen szeretett apja, aki búcsúüzenet hátrahagyása nélkül, ismeretlen okból, fegyverrel vetett véget fegyelmezett, férfias életének.⁸ Úgy tűnik, mindkét létező – a megmagyarázhatatlan dráma és az operettes, nagyvilági díszletek – nyomot hagyott a műfajilag be nem sorolható műben. Ott van a törzsanyag titkokat kutató mélységében, kegyetlenül tárgyyszerű koncentrátságában és a tömény mondanivalót oldani kívánó laza párbeszédében, a kortárs alkotókat illető, fölényes ítéletalkotásokban és a nyájas olvasónak szóló, pimaszul hányaveti kiszólásaiban. De ugyancsak idegen test maradt a *halottak természetrajzának* szinte olvashatatlanul naturális szövegrészlete is,⁹ habár a téma formálisan illene a könyv tónusához. Ezekről a morbid frivolitással szövegezett betoldásokról az jut az olvasó eszébe, hogy azokat a fáradtság, a reménytelenség és a túlcseresznyés whiskys poharak diktálták. Más művekben ezeket a részeket utólag gondosan kigyomláta a *jéghegy elmélet* kidolgozója,¹⁰ ezúttal azonban a gondos korrekciót hagyta a fenébe, vagyis az ájuldozó utókor megvilágosodott esztétáira. Így e munka már csak e műfaji és minőségbeli egyenetlenségek miatt sem illeszkedik az írói életmű szabályos sorozatába, hiszen nem regény, de nem is szakkönyv, noha nincs olyan metszete e különös attrakciónak (misztériumnak, művészetnek, halált megvető bátorságpróbának), amelyet ne világitott volna át röntgen-tekintete, mesterségének egyik csúcsteljesítményeként. Vagyis miközben kimeríti egy szakmunka legkényesebb mesterségbeli kritériumait, messze több is annál. Olvassuk csak figyelmesen az egyes matadorok stílusát értékelő-csepeülő részletek között az író mély és összetéveszthetetlenül eredeti gondolatmenetét: „...a bikavívás mérhetetlen érzelmi varázsának lényege a halhatatlanság érzése, ezt érzi a bikaviador egy faena közepén, és ezt adja át a nézőnek. Művészi munkát végez, a halállal játszik, egyre közelebb, és közelebb, és közelebb vonja magához a halált, amelyről tudod, hogy ott vár a bika szarvában, mert bizonyítékul ott vannak előtted a porondon a ponyvával letakart lótetemek. Ő adja a halhatatlanság érzését, és miközben nézed, magad is magadévá teszed. És mikor már mindkettőtökben benne van, ő bizonyítékát adja a karddal.”

Vajon tetszenek-e ezt érezni-látni *Spangolba'* kiruccanó, vörösbort szivornyázó, bikának drukkoló magyar honfitársaim ott a nézőtérre vagy már itthon az egzotikumokról anekdotázva? Mert nem kell nekünk – arénába tévedő vagy csak elmélyülten olvasó – gondolkodó lényeknek *érteni* a mitikus időköz visszavezethető rítus mai szabályrendszerének részleteit, hogy felfogjuk, mi történik itt valójában. Itt van mindjárt a gondosan kitenyészített vérvonalú harci bika. Ezek szabad legelőkön felnevelt igazi vadállatok és nem jól tejelő, vagy igavonásra szánt európai, indiai szarvasmarhák. A bika harcra, öklelésre, ölésre termett, az égvilágon nem fél semmitől. Beszorítva, feldühödve, gátlás nélkül nekiront embernek, állatnak, palánknak, járműnek, ami csak útjába akad. Elég egy pillantást vetni az arénába bevágató, fújtató, tomboló, toporzékoló bikára, hogy az ember a nézőtér legfelső karéjában se érezze magát biztonságban.¹¹ A toreró e száguldó gyilkos útjába áll köpenyt, mulétát lobogtatva, fokozatosan kényszeríti rá akarátát a dühöngő vadállatra, s mintegy negyedórányi színjáték végén, egy szál karddal öli meg, mélyen

behajolva az iszonyatos szarvak közé. Addig persze hosszú dráma játszódik le. Az első harmadban a bika a lovaknak ront, s akárhányat felöklel, megöl közülük, noha a pikádor keményen bünteti őt pikája acélhegyét mélyesztve a nyakán meredező izompúpba. Az állat ekkor még győztesnek érzi magát, hiszen támadásai többnyire eredményesek. Dühét csak fokozza a banderilleroék pimaszsága, akik futás közben párosával ütik nyakába a banderillákat, a hetven centiméteres acélhegyű fapálcákat, anélkül, hogy ő elkaphatná őket. Végül a szertartás harmadik részében következik a bika elbizonytalanodása és igazi megaláztatása, amikor a viador újabb és újabb eredménytelen rohamra, hipnotizált keringésre, bávatag megtorpanásokra készíti, a mulétával végzett szakszerű és végletekig szabályozott munkájával. Az öléskor – spanyolul az *igazság pillanatában* – azért még ereje teljében van, habár már bizonytalan és gyanakvó. Éppen ezért életveszélyes. Brutális agresszivitással bünteti a hajszalnyi hibát elkövető viadort, amely előbb vagy utóbb menetrendszerűen be is következik. Általában csak ezután dől el, hogy elgyávul, vagy igazi mester lesz-e a matadorból. No és ott van a felhevült, szakértő közönség, amely ugyancsak kegyetlenül bünteti nemcsak a szakszerűtlenséget, a gyávaság legcsekélyebb megnyilvánulását, hanem a könnyedség, elegancia hiányát, a biztonságra törekvés bármely jelét. Egy csontot talált és levegőbe felperdülő kard nyomán párnák, gyümölcsök, kiürült borospalackok zápora zúdul a porondra. Az inspiráló ollé!-kat akár azonnali lincshangulat követi.

Mindezt egyben látja az író (mivel ő a bika, a torero és a néző) ráadásul még valami olyan extrát, amely nem látható, nem megfogalmazható, de ott lapul az elismerő szavak és kegyetlen ítéletek mögött, ami messze a normális kíváncsiság mögött rejlik s a személyiség legmélyéről motiválja, kínozza az élet és halál nagy misztériumának pontos megértésére. Vajon ő maga végére járt-e ennek a félelmetes, örök rejtélynek? Vajon megadatott-e meggyötört, elhasznált testének, lelkének a *tudás és megbékélés*, azon a jó harminc évvel későbbi végzetes napon, amikor szájába vette kedvenc vadászfegyverét és éber tudattal meghúzta a ravaszt?¹²

3.

Baktay Ervinnel kapcsolatban elfogultságot jelentek be. Úgy adódott, hogy középiskolás koromban levelező barátságba kerültem a neves indológussal. Az utólagos barátságot arra alapozom, hogy ő leveleiben előszeretettel használta a *kedves fiatal barátom* udvariassági formulát, s most, hogy közel vagyok ahhoz a korhoz, amelyben akkoriban ő járt, megengedem magamnak ezt az ártatlan hengegést. Voltaképpen azon kevés számú jelességek közé tartozik, akiket *mesteremnek* tekintek. Tényszerűen ma már azt sem tudom megmondani, mikor támadt fel érdeklődésem a bölcselet, a vallások és a keleti kultúrák iránt, mivel sem családomban, sem a *dialektikus és történelmi materializmus* hősökörának szűkebb-tágabb kulturális környezetében nem inspirált erre a titokzatos, ám ingoványos útra senki. Mégis úgy él emlékeimben, hogy már tizenhárom-tizennégy esztendőskoromban, bár éretlen, de odaadó híve voltam az indiai eredetű hatha jógának. Akkoriban nem lehetett hivatalos fóruma a marxizmustól eltérő tudományosságnak, bölcseleti, világnézeti iskoláknak, hacsak nem a Micsurin-, Zsdanov-, Makarenko-, Révai-féle ortodoxiak interpretációiban. Még Lukács György is gyanús elhajlónak minősült, mint ahogy a fiatal Marx sem bizonyult elég marxistának. De (szerencsémre) hiányzott az ezoterikus ponyvának az a dömpingje is, amely burjánzó silányságával elborítja a mai – hazai és külföldi

1 tudomány és társadalom

– könyvpiacot. Így magánkönyvtárak rejtett zugaiból kölcsönzött (és kézírással sebtében lemásolt) művekből ismertem meg Vivekananda, Selva Raja Yesudián, Weninger Antal, Schmidt József, Hetényi Ernő és Baktay Ervin tárgyra vonatkozó gondolatait.¹³

Munkahipotézisként maradjunk annyiban, hogy karmikus kapcsolat fűzött a Mesterhez, aki különös figurája volt a két háború közti maradék Magyarország ugyancsak tarka világának. Eredetileg festőnek készült, Hollósy Simon ígéretes tanítványa volt Münchenben, jelen volt a nagybányai műhely forrásvidékén. De ebbéli képességeit inkább csak pénzszerezésre használta későbbi keleti utazásain, ahol is részben portréfestészetből tartotta el magát. Ez a családi, kulturális vérvonal egyébként unokahúgában folytatódott, aki Amrita Sérgil néven a modern indiai festészet legismertebb, világhírű művésze lett.¹⁴ Később bölcsészeti, történelmi, nyelvészeti tanulmányokat folytatott, hiszen élete nagy témája India volt, az indus, hindu, buddhista kultúrkör hazai megismertetése. Emberi, magyar, tudósi példaképe az aszkéta életű Körösi Csoma Sándor, a magyarok őshazájának megszállott kutatója és az első angol-tibeti szótár megalkotója volt és maradt. A nagy előd nyomdokain járva jutott el Tibetbe, Bengáliába, az Indus völgyébe, Pandzsádba, Kasmírba, s az akkor még brit fennhatóság alatt álló indiai szubkontinens jelentős részébe. Elmélyült tanulmányai és helyszíni élményei nyomán írta tudós munkái és ismeretterjesztő művei sorát, többek közt a *Szanatana Dharmát*, *A diadalmas jógát*, *Az India művészetét* bemutató bölcséleti, művészettörténelmi alapvetéseit,¹⁵ a 19. századi nagy székely-magyar nyelvész életútját és munkásságát feldolgozó műveit és igényes úti könyveit.

Így múltat szembesítő emlékezéseinknek inkább ürügyeül, mint tárgyául szolgál *A boldog völgy országa. Barangolások Kasmírban* című munkája,¹⁶ ez az igényesen megírt útikönyv, az európai rangú geográfus Cholnoky Jenő iskolájához tartozó sorozatok egyik etapja,¹⁷ amely az érzékletesen fogalmazott, leíró tudományosságnak, mint klasszikus módszernek egyik, azóta elveszett példája. Érezhető az is, hogy a szerző sem döntötte el még akkortájt (1935–36), hogy író, festő vagy tudós lesz-e belőle. Némi frivolitással azokhoz az úri kalandorokhoz is hasonlíthatjuk, akik megfelelő anyagi háttérrel és merész felfedezői hajlamokkal vágtak neki a földabrosz egy-egy ismeretlen foltjának, hogy veszedelmes élményeket és egzotikus ismereteket szerezve számoljanak be felfedezéseikről, távoli tájak és emberek furcsa szokásainak csudáiról a kandalló mellett borongó nyájas és művelt úriembereknek. Az angolszász hagyományban *utazónak* nevezték ezeket a nyughatatlan úriembereket, akiknek egyként derogált a pénzkereset és az írásművészet. Ami mégis kiemeli Baktayt ebből az igényesen populáris vonulatból, az a mély humanizmus, amely szerencsésen egyesíti a beleélő képességét szenvedélyes kutató hajlamával. A tárgyat szemlélve, a jelenségeket gyökerénél megragadva, egyszerre tud objektív tudósító és empatikus szemlélődő lenni. Így lesz hiteles, tudós kutató. Mert természetesen az *embervilág* foglalkoztatja első sorban. Otthon van a bennszülöttek – a halotthamvasztótól a maharadszáig terjedő – hihetetlenül tagozott társadalmában és a gyarmati intelligencia szokásrendszerében. Van szeme az árnyalatok finomságához, és van bátorsága az érények és hitványságok felmutatásához, minden oldalon. Marx-szal ellentétben – aki szerint az ember lényege *nem valamiféle benne rejlő elvontság, hanem az adott történelmi-társadalmi viszonyok összessége* – ő úgy gondolja, látatja, hogy embervoltunk lényege bizony sokkal titokzatosabb annál, mintsem az szociológiai paraméterekkel leírható lenne. Így a geográfiai, történelmi környezetnek is csak, ennek az *embernek* nevezett, érző lénynek a működése szempontjából van relevanciája. Az egyének és közösségek cselekvé-

seinek, értékrendszerének, hiedelemvilágának belső motivációi érdeklik. A *körülmények hatalmára* adott közösségi és szubjektív válaszok. A közérzet állapota, a boldogság foka érdekli, a megbillenő belső egyensúly helyreállításának, kultúránként eltérő technikái. Bizony elhitheti velünk, hogy ennek kutatásához differenciáltabb és érzékenyebb műszer kell, mint a stratifikációs elmélet vagy a rétegződés vizsgálat, azaz a modern szociológiai episztemológia hidegen objektivált kelléktára.

Ezt a közelítésmódot persze részleteiben a későbbi munkáiban fejti ki, elsősorban a *Szanátana dharmában*, amely máig legteljesebb összefoglalása India ősi tudományának, az ortodox védikus rendszereknek. A hat legfontosabb alaplomban (a szutrákban, azaz tömör vezérfonalakban rögzített szent iratokban) kanonizált rendszerek kulcsát a *szánkhja* és a *jóga* adja meg az elmélyülten tanulmányozóknak. E két, előtanulmányok nélkül értelmezhetetlen mű a világ keletkezését, szerkezetét, működési módját (szánkhja) és az emberi létforma helyzetét, útját, lehetőségeit taglalja (jóga) olyan tárgyyszerűséggel, ahogy a kvantummechanikai paradoxonokat fejti ki egy tudományos szakcikk. Semmi líra, semmi ködösítés, csak a látni- és tenni-valók sorrendje, sebészi pontossággal. Látni- és tenni-valókról beszélünk, mert az ind bölcséletben (mellesleg a kínaiiban, japániban, tibetiben is) a makro- és mikrokozmosz – a világegyetem és az ember – a legteljesebb egységet alkotja. Lényege és részletei pontosan megfeleltethetők egymásnak. Így az ember útja és cselekvései (gondolat, beszéd, tett) a kozmikus történések rangjára emelkednek, avagy megfordítva, az ember tettei, tudatmódosulásai kozmikus következményekkel járnak. Ezt ugyan nyugaton mágikus gondolkodásnak, mitikus hiedelemrendszernek szoktuk címkézni, de nem a modern tudományosság fogalmazta meg azt a meghökkentő lehetőséget, hogy egy pillangó szárnycsapása tornádót idézhet elő egy távoli kontinensen?¹⁸ Nota bene, nem a kvantummechanika szűrte le azt a sommás megállapítást, hogy nincs objektív valóság?¹⁹ Nincs szándékunkban állást foglalni abban a kérdésben, hogy melyik kultúrkör a naivabb, mert a kultúra szövete mindenütt tartós és kipróbált fonalakból szövődött, generációk hosszú sorának együttműködése nyomán. Csak azt gondoljuk, hogy az egzisztenciájában meggyengült, értékeiben elbizonytalanodott nyugati világ bölcsen teszi, ha türelmesen meghallgat az övétől eltérő narratívákat is (mint ahogy Micimackó is elballagott időnként Malackához megnézni, hogy ő mit csinál ebben a zord időben). Különösen időszerű lenne ez Európa számára, amely egzisztenciájában meggyengült, s alkotóerői végérvényesen elapadni látszanak.²⁰ Feltehetőleg be is fog következni e fordulat, hiszen a kínai hagyomány – a gazdaság meghökkentő növekedése nyomán – máris magára vonta Nyugat kitüntetett figyelmét és irigy csodálatát. A mélyebb rétegek után nyomozva majd értékelnünk fogjuk a *konfuciánus* társadalomszervezés konzervatív tradicionalizmusát, azután felfedezzük a *taoizmus* holisztikus látásmódját, életmód-vezetési hatékonyságát, s ez végül elvezet majd az *ind bölcsélet* komoly tanulmányozásához, a gyökér tudáshoz, amelyhez hasonlóan mély és kontinuos kultúrát nem nagyon ismerünk fajunk kultúrhistoriájában.

Nyugat számára persze a *tudomány* hozza majd az áttörést, az új valláspótló cselekedet, amit a szédületes technikai eredmények állítottak erre a kitüntetett helyre. Ahogy az elmúlt évszázadban az elméleti fizika (relativitáselmélet, kvantummechanika) forradalmi felismerései nyomán a biológia (transzplantáció, géntérkép elkészítése) vette át a *big science* szerepkörét, úgy közeledik a *tudatkutatás* nagy korszaka a közeljövőben. Ekkor jön el a keleti és nyugati *tudás* összevethetőségének termékeny ideje.²¹

1 tudomány és társadalom

Kasmíri könyve írásakor a szerző már túl volt *India* című nagy, összefoglaló, két kötetes művén, egy Körösi Csomáról és egy Rabindranáth Tagoréről szóló könyvön. Még a húszas évek végén töltött három évet keleten, ahol is maláriás fertőzést kapott, amit a helyi orvosok nem tudtak rendesen meggyógyítani. A harmincas, negyvenes években írta nagy műveit itthon, szellemi szabadfoglalkozásúként. Mivel szava sem volt politikai kurzusokhoz, hivatalos elismerésben sosem részesült.²² A két háború között, talán az eredeti neve miatt (Gottesmann),²³ a korai szocializmus éveit rendhagyó témaválasztása okán számított gyanakvást kiváltó csudabogárnak, Hamvas Bélához hasonlóan. Azért később is tett rövidebb utazásokat, többek között 1956–57-ben kapott meghívást Indiába, a Buddha születésének 2500-adik évfordulója alkalmából rendezett világkonferenciára, az elenyésző számú, nem buddhista tudósok egyikeként. Itt vállalta – civil tudósként – elele egyetlen politikai megbízatását. Inkognitóban, részletesen beszámolt Dzsaváharlál Nehrunak, a szabadságát nemrégén kivívott India köztársasági elnökének a levert magyar forradalom valódi történéseiről és hátteréről.²⁴ Az ötvenes években egyébként a Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum szürke eminenciása volt, ami nem akadályozta abban, hogy az egyszerű magányúteményt igényes, korszerű, tudományos intézménnyé formálja.²⁵ Szerepét e tekintetben Újszászy Kálmán sárospataki – ugyancsak ez időben folytatott – értékmentő küldetéséhez hasonlíthatjuk.

Baktay Ervint, az embert azonban semmiképpen sem kell megkeseredett, háttérbe szorított szobatudósként elképzelnünk. Eredeti humora, sugárzó egyénisége mindig vonzott tisztelőket, barátokat, tanítványokat. A két háború közti fővárosi, bohém művészvilág például arról ismerte és becsülte, hogy megalapította számukra az első magyar indián táborot a Szentendrei szigeten, ahol nyaranta, maguk készítette kenuk, tipik segedelmével mozgalmas vízi életet éltek.²⁶ A Mester az indián keresztségben a megtisztelő Ülő Bika nevet érdemelte ki. Fontosabb persze, hogy a Hetényi Ernő által alapított, korabeli, magyar Buddhista Misszió²⁷ és a mai felsőoktatási iskolarendszer átlagszínvonalát messze meghaladó A Tan Kapuja Buddhista Főiskola²⁸ egyaránt nagyra értékeli úttörő munkásságát. Ha műveinek korhoz kötődő részei értékes dokumentumokká váltak is, korokhoz nem kötött elemei tovább élnek a végső kérdéseket kutató nyughatatlan lelkek körében.

4.

Kós Károly fajtánk mintapéldánya. Termetében sudár, szíjas, mint a havasok viharban hajlongó faóriásai. Arcéle, varjúszárny bajusza, távolbalátó tekintete, mint a megfontolt szavú indián főnöké, aki a harc kezdetén éppen ezt suttojja maga elé: *jó nap ez a meghalásra*. Kaszalendítő karjának széles ölelését, meleg tenyerének, csontos ujjainak holt tárgyakat életre bővülő erejét, pusztába kiáltott szavainak sziklagörgetegét, jellemének vídia keménységét, értékítéleteinek lefegyverző tisztaságát, egyediségének, magányosságának fenségét csak ámulattal csodálhatjuk. Egy szó mint száz, szélnek eresztett képzeletünkben ilyennek látjuk az embert, a magyart, a férfit. *Ám szél, fúvatlan nem fú*, mondja a székely. Fejedelmi tartása, grandiózus életműve a huszadik század szörnyűségeire adott imponáló válaszok gazdag példatára.

Fajtánk reprezentánsának mondtuk, pedig szepességi szász családból származott, Temesváron született, Kolozsvárott, Budapesten, Kalotaszegen élt, Kárpát-medence szerte építkezett, s Trianon után a transzszilván eszme, az egymás ellen uszult népek együttélésének lett a leghitelesebb szószólója. Hívták sokfelé, főként a maradék hazába. Stal-

lumokkal kecsegtették, megadták neki az összes kitüntetést, amit csak kieszelni tudott a sérült, neobarokk establishment és a két, háború után is egymással fenekedő, vaddisznó állam.²⁹ De ő maradt a helyén, ahová a sors állította, az elcsatolt Erdélyben, kisebbségi magyarként. Még a szórványtól is elkülönült kalotaszegi rengetegben építette fel erős otthonát, a Varjú várat. Út oda nem is vezetett, egész hálózatot épített mégis népek, kultúrák, sorsok, művészek, favágók, tenni akaró ember- és harcostársak között. Mesebeli várat, egyetlen meghitt menedékét aztán derék románok feldúlták, kifosztották, majd felégették, pusztán pedagógiai okokból, érzékletes huszadik századi történelmi leckét illusztrálva, miszerint hiábavaló minden igyekezete. *A víz szalad, a (földig rombolt) kő marad.*³⁰ Már ekkor – hazát, házat veszve – világgá futott volna száz emberből kilencvenkilenc, hogy a próféta-ságot rühellő Jónásként elátkozza a napot, amelyen világra jött, de Kós Károly nem tartozott a kilencvenkilencbe. A vihar elmúltával visszatért a romokhoz, türelmesen újra rakta a falakat, *történt, ami történt*, hazaköltözött. Aztán még jó fél évszázadig épített másoknak lakóházat, templomot, iskolát, írt, rajzolt, szervezkedett, alkotó közösségeket trombitált szabályos alakzatokba, tette a dolgát.

A *Varjú-nemzetség* tehát személyes indíttatású mű.³¹ Persze csak oly módon azonosítható ő a bolond Varjúkkal, közelebbről Gáspárral, miként Flaubert Bovarynéval. Mert amúgy hiteles történelmi történet ez a tizenhetedik századból, formájában pedig balladai hangvételű, páratlanul erős, erdélyi nyelvezetű, makulátlan szépirodalom. A cselekmény, Kós választott hazájában Kalotaszegen játszódik, Valkón, Monostoron, a zord, havasi Pojánán, a Talharu sziklá alatti hegyi legelőn, ami a Varjú nemzetség négy generációjának otthona. Itt veti meg lábát Varjú Gáspár, a szabad kismesés és vívja tragikus kimenetelű harcát Maksai Lászlóval, a felsőbbbbség parancsait mindig híven teljesítő zsoldos katonával. Szerelmi vetélkedés, konspirációk, éjszakai rablótámadások, kincsvadászat körítik a két virtuosos magyar nemes vetélkedését, amelybe mindketten belehalnak, míg végül gyermekeik egymásra találása vet véget a vérvadból származó gyűlölködésnek. Ezután együtt tartják meg Pojánán, a Varjú nemzetség otthonát. Nagyjából ennyi a regény szűkebb köre, ám a háttérben fut le az a három évtized, amely Erdély romlását hozza. A történelmi tabló Bethlen Gábor tündérkertjének aranykorától a II. Rákóczi György lengyel hadjáratát követő tatár pusztításig, Várad török megszállásáig követi az eseményeket (1629–1660), amely a bukáshoz, a függetlenség teljes felszámolásához vezet. A regénynek ez a történelmi vonulata nagy múltra tekint vissza az erdélyi magyar krónikairadalomban Szalárdi János *Siralmas magyar krónikájától* Apor Péter, Cserei Mihály művein, Bethlen Miklós, Árva Bethlen Kata, Rettegi György memoárjain át Makkai Sándor, Tabéry Géza, Nyíró József történelmi műveikig. Kós Károly interpretációjában Bethlen Gábor a *Végrendeletében* megfogalmazott stratégia szerint, az *egyvetértést* szorgalmazta a török portával, és *békességet* a Habsburg-házzal, a Rákócziak pedig eltékozolták Erdély haderejét, kockára tették jövőjét, magukra haragítva mindkét sárkányt – ami nagyjából meg is felel a valóságnak. Mi persze hozzátehetjük, hogy a Rákóczi-dinasztia életműve Comeniusszal, Patak felvirágzásával, s főként a tizennyolcadik századi magyar szabadságharc teljesedett ki, de be kell látnunk az erdélyi nézőpont jogosultságát is, különösen Trianon után, a Román Királyság oldalára kerültek szemszögéből.

Mert a dilemma az volt: *menni, vagy maradni?* Ellenállni, beilleszkedni, vagy belső emigrációba vonulni a szülőföldön maradónak? Kós Károly 1921-ben Zágoni Istvánnal és Paál Árpáddal közösen fogalmazott *Kiáltó szó* című röpiratában egyértelmű választ ad. „A régi

1 Tudomány és társadalom

Magyarország nincs többé számunkra, de Erdély, Ardeal, Siebenbürgen, Transsilvânia, vagy bármilyen nyelven nevezte és nevezi a világ: feltámadt és van, aminthogy volt akkor is, amikor azt hittük, mi magunk is – mert akartuk hinni – hogy nincs, és csak Magyarország van. Akkor is volt, de most is van, és akárhogyan is akarja akármilyen akarat, lesz örökön, örökké. (...) Kiáltom a jelszót: építenünk kell, szervezkednünk hát a munkára. Kiáltom a célt: a magyarság nemzeti autonómiája. De kiáltom még egyszer azt is: aki gyáva, aki rest, aki alkudni akar, az nem közénk való, mert az a mi ellenségünk: a mi árulónk.” Keserűen és a tisztességesek bátorságával jegyzi meg: „Valahol valamit aláírtak, valahol elosztottak valamit, valahol egy nyitott ajtót becsaptak, hogy legyen az zárva örökre. Ahová a magunk erejével, ezer esztendő munkájával kapaszkodtunk, és minden lépcsőfokot a magunk izmaival és eszével vágtunk, a magunk vérével öntöttünk irtatlan sziklába. Onnan dobtak le minket. Tudjuk miért.” És miután szélnek eresztette a kétségbe esve menekülőket, felragyogtatta a célt, már csak a hozzá hasonló elszántakhoz beszél, illúziók nélkül, tisztán látva az örök törvényt: „Az lesz a mienk, amit ki tudunk küzdeni magunknak. A bátraknak kiáltok hát, a harcolni akaróknak, a kötelességtudóknak, a látni akaróknak, az előre nézőknek. Álljanak elő, ne szégyenkezzenek, ne aludjanak, ne duzzogjanak. Az Élet nem vár, az Élet rohan. Kiáltó szómmal ezt kiáltom.”

Mielőtt jóhiszeműen naivnak, farkasvaksággal sújtottnak látnánk a röpirat szerzőit, gondoljunk az 1918-as Gyulafehérvári Határozatra, amelyben a románság a *legdemokratikusabb alapokon összeállított népképviselőket, az önrendelkezési jog* tiszta érvényesülését ígerte. Erre még most, száz év után is várnunk kell. Kós Károly mindenesetre megtette, amit a becsület és a haza megkívánt. 1921. június első vasárnapján Bánffyhunyadon, harminc falu népét egybegyűjtve megkezdte a kisebbségi önszervezést. Azon a szent helyen, ahol mi, kései magyarok döbbenetn nézzük a kereskedő hajlamú gábor cigányok viszolyogtatóan giccses stílusú csodapalotáit. De nem kell megbotráncoznunk. Milyen országot akarunk mi, masszívan fogyatkozó népességgel? Németh László jelentette ki kopogós szárazsággal: *a történelem az anyaméhben születik*. Lásd az albánság koszóví tényeresét – tesszük mi hozzá tárgyilagosságot színlelő keserűséggel.

Kós Károly életműve csak ezután emelkedett a csillagos ég felé. Megalapította az *Erdélyi Szépművészeti Céh*et (1924–1944), alapító tagja volt a helikoni közösségnek, amelynek folyóiratát, az *Erdélyi Helikont* 1931-től ő szerkesztette. 1948–49-ben a *Világosság* című kolozsvári lap belső munkatársa volt. A második világháború katalizmája és az újabb párizsi békediktátumok sem törték meg hitét és erejét. A demokratikus átalakulásban reménykedve vállalta a *Magyar Népi Szövetség* Kolozs megyei elnöki tisztét, amelynek képviselőjeként (1946–48-ban) a nemzetgyűlés tagja lett. Később a kolozsvári *Mezőgazdasági Főiskolán* tanított mezőgazdasági építészettel, és nem utolsó sorban írt, tervezett, épített Óbudán, Pesten, Zebegényben, Miskolcon, Sepsiszentgyörgyön, Szadán, Marosvásárhelyt, szerte az elveszett Kárpát-hazában szebbnél szebb, maradandó házakat, templomokat, iskolákat.

És ha már minden veszni látszott, ott voltak a hegyek, a felhőbenyúló, szikrázó havasok, a széljárta hegyi legelők, csengős bárányok nevelésére, gyönyörű gondolatok érelésére és üzenni mindenkinek. „A hegyek vannak. Tudom én azt jól. És a hegyekből jön a hideg, éles szél, aki olyan, mint az igaz beszéd. Lefagyasztja a korai virágot a fáról, és csak aki erős, aki idevaló, az marad meg utána. És onnan jó az eső is, aki megzöldíti a mezőt, aki a megfogydott virágot megfrissíti, aki a gyümölcsöt megduzzasztja. És onnan jön a jég

is, aki a korai reménységet a sárba veri le. És onnan jön a hó is, aki betakar mindent, de mindent hófehér szemfedőjével. A hegy félelmetes, a hegy titokzatos. A hegyekről nem jó megfeledezni. És haragszik a hegy azokra, akik hozzájuk hűtelenek, akik őt elhagyják. A hegy keményen kegyetlen, a hegy kíméletlenül bosszúálló. De én tudom, hogy a hegy igazságos.”

5.

Végül szükségeltetne valamiféle zárszó. Következtetések, tanulságok, az esernyő és varrógép alátámasztása. Igaz, arra ott a boncasztal. No de irodalmat művelünk, vagy irodalom órát tartunk? Mi végre való összeolvasni annyit? Veres Péter egy pataki előadásán mondta: *keveset olvasni, sokat gondolkodni!* Hát ez az. Olvassunk előítéletek és előzetesen megírt szempontok nélkül. Mint a kerekedő szemű, kíváncsiságtól felajzott gyerek, mint az asszociációs emlékfolyamokat sodró, gondterhelt felnőtt, mint a kicsire összegömbölyödött, fázós, bölcs nagymama. És merengjünk hosszan, becsukva a könyvet egy-egy bekezdés után, hangosan kibökve: igen, hát erről van szó.

*Utazni, mint Artúr, akit megfürdetett már minden vizeknek búja.*³² Ekkor látjuk a dermedt pocsolját úgy, mint az angyali kamasz: *Az Úr szele jeget vont a tócsák vizén.*

Szavak, jól formált mondatok, fegyelmezett, arányos szerkezet, a gondolatok íve, múltó életek aszú párlata. Rejthet-e más annyi elásott kincset, mint az ismeretlen szerző, a kemény fedőlapon közé préselve? Meglehet, az irodalom is csak *barlang falára vetülő árnyék*,³³ ám a lélek megeleveníti a szavakat, képeket, gondolatokat. Mindenki a saját képére formálja azokat, a maga értékfokozata mértékében. De így lesz működőképes a halmozódó tudás. Szánhatjuk is a mai gyereket, akit ábrákkal, rajzokkal, piktogramokkal, mozgóképekkel etet a technika. Mert filmen is követhetjük a *Mester és Margarita* bizarr, édesbús történetét, de ott senki sem szólít minket nevünkön bulgakovi közvetlenséggel: *Utánam olvasó!* Lapozhatjuk a *Képes Bibliát*, de a veretes mondatok mázsányi súlyát csak *Károli Gáspárral* görgethetjük.

Normális ember sosem kérdezné meg nyilvánosan, *hogyan is kell élni?* Milyen jó, hogy *Szindbád* megteszi helyettünk, aki nem szeretett *átmeneti korban* élni. Aki mindig *melléje ütött a szegnek*. A figyelmes olvasó azonban faggathatja erről a mindennél fontosabb kérdésről Hemingwayt, Baktayt, Kós Károlyt, vagy bárkit, aki elszántan kereste a válasszokat. A sok olvasás azért rávezet az okos szelekcióra is idővel. Hemingway, például *ganéj-szondának* nevezte azt a kifejleszhető képességünket, ami megtanít minket erre a kényes műveletre. Így is megtörténhet azért, hogy mire megtanuljuk hogyan kell élni, hogy milyen az erényes, hasznos és bölcs élet, már a végére is érünk. Vigaszunk marad akkor is a botja törött, öreg pásztor monológja: „Elvették nyájamat. Bánjam-e? Többé semmi dolgom, / nincs felelősség: menhelyen könnyű az aggnak élete. (...) Így állok, arccal falnak fordítva, törött pásztorbotommal. / Csordám a vályúnál tolong: mennyi vidám, vadonatúj / nagyszerűség úszkál benne! Orr orr mellett, orr az orrot / kitúrja – bánjam-e? – már nem hivatásom (...) Mintha sínén a vonat/ rohan a szakadékba melynek túlsó partja nincs – / bánjam-e? lehet, megállítják a végső percben, / vagy a szakadék felett is pálya visz, csak vak vagyok / talán a meredély szélén szárnyat bont, felröpül: / ők tudják, nem én. Bajuk, ha ők se tudják. Nekem már mindegy: pásztorbotom eltört, / könnyű szalmán heverni, évezredek / fáradoalmát kipihenni. Nem látnak, fejük a vályúban / én is csak farukat s lobogó füleiket látom.”³⁴

1 tudomány és társadalom

Jegyzetek

¹ Lautréamont (1846–1870) francia, szürrealista költő fogalmazta meg azt a meghökkentő esztétikai élményt, hogy „olyan szép, mint az esernyő és varrógép találkozása a boncasztalon”.

² Az ismertetett kötetek fellelhetők antikváriumokban, családi könyvtárak alsó polcain és az igényesebb bolhapiacokon.

³ Ernest Hemingway: *Halál délután*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1969.

⁴ Gertrude Stein (1874–1946) amerikai költő, író, műgyűjtő a húszas évek párizsi művészvilágában nagy népszerűségnek és tekintélynek örvendő szalont tartott fenn műteremlakásában, amelynek többek között gyakori vendége volt Pablo Picasso, F. Scott Fitzgerald, Henry Matisse, Ezra Pound, Gerges Braque, James Joyce, Guillaume Apollinaire, Thornton Wilder. Ő nevezte el, az első világháborút megjárt írókat elveszett nemzedéknek. Hemingway *Vándorünnep* című, poétikusan szép, öregkori művében meséli el a történetet.

⁵ Kezdetben a *The Kansas City Star*, majd a *Toronto Star* rendelte meg írásait, később sok lap versengett érte.

⁶ A Kilimandzsáró hava 1932-ben jelent meg. Az író eljátszik a gondolattal, hogy egy fatális baleset következtében meghal alkotóereje teljében, mielőtt nagy műveit megírná. Heves önvád győtri eltékozolt tehetsége miatt, amelynek okát egyrészt egy gazdag kurvában (második felesége), másrészt a napos oldalt (is) kereső hajlamaiban látja. Tény, hogy életművének fajsúlyosabb része ezután születik. A regényből Henry King rendezésében, Gregory Peck, Ava Gardner és Susan Hayward főszereplésével 1952-ben film készült.

⁷ Pauline Pfeiffer-rel 1927–40 között élt házasságban. Hogy akkori felesége milyen aszszony volt, nem tudhatjuk. Hemingway, amilyen rokonszenvvel ír a még fiatal és ismeretlen kezdők boldogságos pokoljárásáról – így az első feleségével töltött párizsi évekről is – épp oly hevesen pocskondiázza a gazdagokat és befutottakat. Elhanyagolható körülmény, hogy ezt a sportot főképpen öreg korában űzi, amikor már gazdag és híres író volt. Meglehet persze, hogy magát sem szerette már akkoriban.

⁸ Apja Clarence Edmons Hemingway puritán életű, vidéki orvos volt. Fia nagyon vonzódott hozzá, gyakran elkísérte munkájában, horgász, vadász csavargásaiban. Egy polgárháború korabeli pisztollyal végzett magával.

⁹ A halottak természetrajzát több művében is részletezi (önálló novellája alapján), amelyben első világháborús élményeit boncolgatja meglehetősen viszolyogtató képekben. Amúgy izlés kérdése az elmarasztalás, én csukott szemmel és rögzített nyeldeklővel igyekeztem olvasni.

¹⁰ Jéghegy elméletét is több helyen magyarázta. Lényege, hogy az író akkor jár el helyesen és hatásosan, ha az általa ismert tárgynak, csak az egynylcadát írja bele a megjelenésre szánt műbe, az úszó jéghegy víz alatti-feletti részeihez hasonlóan, mivel a jéghegy vonulása is attól kapja méltóságát, hogy nagyobbik része nem látható.

¹¹ Ez olyannyira szó szerint értendő, hogy több esetet is feljegyeztek, amikor az ölés sikertelen kísérlete következtében a levegőbe felperdült és a nézőtérre hulló, borotvaéles kard fizető nézőt (nézőket) ölt, illetve sebesített meg. Olcsó vigasz, hogy ilyenkor a bika torolja meg azonnal a faena műélvező közönségén esett sérelmet.

¹² A tragikus eseményre 1961. július 2-án került sor az író otthonában, fegyvertisztogatás közben. Tudjuk hogy magas vérnyomásban, mániás-depresszióban és alkoholbetegség-

ben szenvedett, bár ez utóbbira sosem panaszkodott. Arra viszont igen, hogy az elektro-sokk-kezelések gyakran okoztak nála emlékezet kiesést. Mondanunk sem kell, hogy egy ugyancsak valós élményekből merítő író hogyan élhette ezt meg. Mindezek persze csak életrajzi adalékok. Az elmondhatatlant a biográfus kurkászók sem tudják elmondani.

¹³ Pontosabban, rendelkeztem egy élő, kvázi kapcsolattal – Sz. D. idős, újhelyi, középiskolai tanárom személyében, aki fénykorában, mint császári-királyi főfelügyelő, a tokaji borok utazó nagyköveteként, rövid ideig baráti nexusban állt Yesudiánnal, amikor az a fővárosban tartott jóga kurzusokat. De hát a tőle kapott instrukciók úgy viszonyultak az autentikus hagyományhoz, mint zacskós leves a bajai halászléhez. Így is hálás vagyok érte.

¹⁴ Amrita Sérgil (1913–1941) egy indiai maharadzsa és Baktay nővérének házasságából született indiai-magyar festőnő. Hazánkban kevéssé ismerik, de Indiában a huszadik századi, modern festészet megteremtőjeként tisztelik. 1938-ban a párizsi Szalon – egyetlen ázsiaiként, s mint legfiatalabb tagját – sorai közé emelte, 2000-ben pedig a huszadik század száz legjelentősebb indiai személyiségévé választotta egy tudósokból álló, tiszteletreméltó testület. Posztimpreszionista képein számunkra különösen izgalmasan keverednek a gyerekkori magyar tájak és az ázsiai miniatúrafestészet hagyományai.

¹⁵ Szanátana dharm, az örök törvény. (Budapest, 1936, 1991) – az ind bölcseleti rendszerek tudományos igényű, első, teljességre törekvő magyar nyelvű bemutatása és magyarázata. A diadalmas jóga (Budapest, 1942, 2001) – a hat, ortodox ind bölcseleti rendszer egyikének részletes kifejtése, Patanjali szanszkrit nyelvű szutráinak fordítása és magyarázata. A kevés számú, komolyan vehető, magyar nyelvű jóga-irodalom egyik, megkerülhetetlen alapvetése. India művészete (Budapest, 1958, 1961, 1985) – nagy formátumú, igényes művészettörténeti munka, történelmi, kultúrhistoriai kontextusban. Ma is egyetemi tananyag.

¹⁶ Baktay Ervin: A boldog völgy országa – Barangolások Kasmírban. Franklin-Társulat, Budapest, é. n. (1934)

¹⁷ Cholnoky Jenő (1870–1950), író, földrajztudós, egyetemi tanár, az MTA tagja. A magyar geográfia legnagyobb tudósainak egyike. Hunfalvy János és Lóczy Lajos munkásságának folytatója. A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtárának szerkesztője. Ebben a sorozatban jelent meg Baktay könyve.

¹⁸ A pillangóhatás vagy pillangóeffektus kifejezés magában foglalja a kiindulópontok fontosságát a kaoszelméletben. A gondolatot Edward Lorenz egy 1963-as tanulmányára vezeték vissza, amelyet a New Yorki Egyetem számára írt. Mások Bradbury-től eredeztetik. A gondolat lényege, hogy egy dinamikus rendszerben a kezdeti feltételek apró változásai véletlenszerű folyamatok pozitív visszacsatolásai révén nagymértékben megváltoztathatják a rendszer hosszú távú működését.

¹⁹ Könyvtárnyi irodalma van a témának, csak szigorúan tudományos közelítésben. E helyt Werner Heisenberg (egy 1958-ban kelt) tanulmányából idézzük az alábbi textust: „Az objektív valóság fogalma elillant a matematikába, amely immár nem az elemi részecskék viselkedéséről ad számot, hanem inkább a mi tudásunkról, amely e kérdésekre vonatkozik.”

²⁰ Mircea Eliade, a román származású etnológus, miután hosszan taglalja India fokoza-tos „felfedezésének” történetét, ezt írja A jóga című könyvében: „India fölfedezése azon a napon ér majd véget, amelyen Európa teremtő erői véglegesen elapadnak.” (Európa Könyvkiadó, Budapest, 1966. 7. o.)

1 tudomány és társadalom

²¹ Máris vannak erre vonatkozó jelek a buddhizmus amerikai és európai térhódítása nyomán, nemcsak a pszichológiában, pszichiátriában, de a fizikában is. Az agykutatás azonban zsákutcában tévelyeg. Tudatkutatásra irányuló vizsgálatai alig különböznek attól a derék erőfeszítéstől, amelyek során szovjet tudósok Lenin agyának feldarabolásával akartak közelebb jutni az empiriokriticizmus lényegéhez.

²² Hacsak nem tekintjük azt, hogy 1933-ban a debreceni egyetemen bölcsészdoktorrá avatták.

²³ Apja Gottesmann Raoul, anyja Mártonfalvi Antónia Alojzia volt. Testvére Gottesmann Marie Antoniette, akinek Szimla rádzsájának fiával Umrao Sher-Gillel kötött házasságából született leánya Amrita Sergil. Unokatestvére volt Gottesmann Ernő filmproducer, gyártásvezető.

²⁴ Titkolt történetek 1956-ból. Baktay és Nehru. Dokumentumfilm, 2002.

²⁵ Az Andrássy út 103. alatt található múzeum Hopp Ferenc (1833–1919) optikus, műgyűjtő alapítása. Itt dolgozott Baktay igazgató-helyettesként, 1946–58-ig.

²⁶ Kisorosziiban, a művelődési otthon és könyvtár épületében látható egy emlékszoba az indián életben használt eszközökből.

²⁷ Hetényi Ernő (1912–1999) író, buddhológus alapította az első magyar buddhista közösséget, majd 1956-ban Európa első buddhista felsőfokú intézményét Budapesten, Körösi Csoma Sándor Buddhológiai Intézet néven.

²⁸ A Tan Kapuja Buddhista Egyház akkreditált felsőoktatási intézményeként működik 1991 óta Budapesten, a IX. kerületi Börzsöny utcában.

²⁹ Természetesen a Gheorghiu-Dej – Ceausescu és a Rákosi – Kádár-féle nacionalista-internacionalista, cseléd kurzusokra gondolunk.

³⁰ Utalás Wass Albert Üzenet haza című versének refrénjére.

³¹ Kós Károly: Varjú-nemzetség. Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár, 1934.

³² Utalás Arthur Rimbaud Részeg hajó című versére: „mert kit megfürdetett már vizeknek búja, / nem szállhat többé révbe kalmárhajók után”

³³ Platón hasonlata, amelyben a valóságot csak a barlang szájának háttal ülő ember helyzetében észleljük.

³⁴ Weöres Sándor: Merülő Saturnus. In: uő: Egybegyűjtött írások. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1970. II. kötet.